

В. Д. Урядова,
Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ

ТИПИ КЛАСИФІКАЦІЙ МОРФЕМ У СИНТЕТИЧНИХ, АНАЛІТИЧНИХ І АГЛЮТИНАТИВНИХ МОВАХ

У статті розглядаються словотворчі процеси в лексико-граматичних системах синтетичних (російська мова), аналітичних (англійська мова) та аглютинативних мов (корейська мова). Представлені основні типи класифікації морфем: змістова, позиційна, функціональна, генетична, та стилістична.

Ключові слова: різносистемні мови, словотворча афіксація, синтетичні мови, аналітичні мови, аглютинативні мови.

В статье рассматриваются словообразовательные процессы в лексико-грамматических системах синтетических (русский язык), аналитических (английский язык) и агглютинативных языков (корейский язык). Представлены основные типы классификаций морфем: содержательная, позиционная, функциональная, генетическая и стилистическая.

Ключевые слова: разносистемные языки, словообразовательная аффиксация, синтетические языки, аналитические языки, агглютинативные языки.

The article examines the derivation processes in lexical and grammatical systems of synthetic languages (Russian), analytical languages (English) and agglutinative languages (Korean). The main types of classification of morphemes: the content, the position, function, genetic and stylistic were introduced.

Key words: distantly related languages, word-building affixation, synthetic languages, analytical languages, agglutinative languages.

Дослідження систем словотвору різних мов свідчить [5], що значення дериваційних афіксів певної частини мови розрізняються за своїм характером навіть у межах однієї мови. Тим більше, що значення афіксів за ступенем їх конкретності/загальності мають власну диференціацію в різносистемних мовах. Неоднорідність значень словотворчих афіксів дає підстави для різних, навіть протилежних тлумачень їхньої семантики. При цьому факти однієї мови часто екстраполюються в загальну теорію словотвору. Зокрема, є твердження [6], що афіксальні морфемі мають вищий ступінь абстрактності. Проте цей висновок не стосується, наприклад, палеоазійських, тунгусо-маньчжурських мов тощо. Існує й така думка [15], згідно з якою постулюється те, що афікси мають семантичну валентність, хоча є й такі мови, в яких афікси не мають семантичних обмежень щодо утворення дериватів певної частини мови.

Наведені різні позиції вчених переконують у тому, що в зіставному аспекті засоби словотворення найбільш чітко демонструють специфічні ознаки мовних явищ. Тут варто згадати і про те, що серед 10-и індексів типологічної класифікації мов, запропонованих свого часу Дж. Грінбергом, майже половина є словотворчими. А тому словотворення найкоректніше відображає структурну спільність та розбіжність мов, що належать до різних типологічних класів. Це пояснює той факт, що й дотепер актуальними залишаються проблеми «отримання та нової систематизації емпіричного матеріалу» саме в цій сфері, а зіставно-типологічне вивчення словотворення, передусім у мовах, які генетично віддалені, дає цікаві результати. Серед таких мов заслуговують на зіставлення корейська, російська й англійська в аспекті вивчення їх афіксальних систем.

Вибір корейської, англійської й російської мов для зіставлення словотворчих властивостей не випадкове і пояснюється тим, що, відмінні в генеалогічному відношенні, ці мови утворюють таке мовне середовище, яке сприятиме здобуттю абсолютно нових як теоретичних, так і практичних результатів для зіставної словотвірної семантики.

У сучасному словотворенні наявний традиційний погляд на поняття афіксації, під якою розуміють приєднання афікса до основи слова або кореня [2]. Для мов як одного морфологічного типу, наприклад, фузійних (флексивних синтетичних і аналітичних), так і для іншого, зокрема аглютинативних, характерні різні принципи морфемної будови слова, насамперед розмежування в слові лексичних і граматичних елементів. Корейська мова, як мова аглютинативна, має у своєму сучасному стані чимало ознак, характерних, з одного боку, для аналітичних мов Далекого Сходу, а з іншого, – для мов флексивних [4].

Найважливішими класифікаціями морфем є змістова, позиційна, функціональна, генетична, та стилістична.

1. Змістову класифікацію засновано на диференціації морфем на корені й афікси. Емпіричною базою індоєвропейських мов були зафіксовані такі **позиційні угруповання афіксів**, як **префікси**, **інфікси** й **суфікси** (або **постфікси**). Поняття **циркумфікс** (нерозривна перервна морфема, представлена в індоєвропейських мовах) і **трансфікс** (розривна перервна морфема, характерна для семітських мов) ввійшли в науковий обіг загальної морфології пізніше [8]. Крім того, традиційна позиційна класифікація афіксів включає ще термін **закінчення**, або **флексія**, – найважливіше поняття для індоєвропейської морфології і за цим критерієм індоєвропейські мови характеризуються як «флексивні». Для постфлексійних елементів Р. Якобсон запропонував термін **анекс**, але він не прижився і сучасна наука надає перевагу термінові **постфікс**.

Для типологічної характеристики індоєвропейських мов Е. Сепір увів термін **фузія** [10], який дотепер не був загальноприйнятим. Хоча назва **фузійні мови**, на наш погляд, більш адекватна щодо протиставлення з мовами аглютинативними.

Фузія й аглютинація, стверджує С. Яхонтов [15], є двома основними типами морфемної структури слова: фузія – це сплав, аглютинація – приклеювання, склеювання. У фузійному слові межі між морфемами неви-

разні, вони наче сплавилися: часом вони проходять усередині звуку. Для фузійного слова характерно те, що службові морфеми одночасно виражають кілька граматичних значень. Серед фузійних мов існують як синтетичні (російська), так й аналітичні (англійська) [13].

В аглютинативному слові межі між морфемами цілком виразні [9]. Характерна для аглютинації цілковита визначеність семантики й форми будь-яких морфем зумовлює те, що в аглютинативних мовах усі морфеми мають більшу психологічну реальність для мовця: вони краще виленовуються, точніше семантизуються і живуть у свідомості мовців значною мірою начебто самі по собі (тимчасом як у фузійних мовах навіть кореневі морфеми не завжди усвідомлюються мовцями, а деякі з них невіддільні від афіксів). Оскільки в умовах аглютинації всі морфеми мають більшу самостійність (аніж при фузії), то в аглютинативних мовах протиставлення корневих і афіксальних морфем менш значуще, ніж у фузійних, а опозиція дериваційних і реляційних морфем (тобто суфіксів-префіксів, з одного боку, і закінчень, – з іншого) загалом не релевантна.

Структура аглютинативного слова прозора й досить раціональна. Аглютинативні мови за своїм граматичним ладом більш стійкі, ніж фузійні. Це пов'язано з тим, що для аглютинативного слова з його однозначними й стандартними за формою афіксами, із чіткими морфемними межами не характерні процеси спрощення, перерозкладу, що призводять до втрати вмотивованості знаків і пошуку нових позначень.

2. Позиційна класифікація афіксів включає такі їхні угруповання: *префікси*, *інфікси* й *суфікси* (або *постфікси*), а також поняття *закінчення*, або *флексії*, що є найважливішими для індоєвропейської морфології. Саме за цим критерієм мови характеризуються як «флексивні». Ще О. О. Реформатський протиставляв аглютинацію і фузію як дві тенденції морфологічного конструювання, розбіжності між якими виражав через формулу: фузійна словоформа – це *біном*, аглютинативна – *ланцюжок*. Тим часом для типологічної характеристики індоєвропейських мов Е. Сепір увів термін *фузія*, що є більш адекватним для протиставлення флексивних мов і аглютинативних.

Для корейської, російської і англійської мов властиве спільне позиційне розташування афіксів щодо кореня, тобто зазначеним мовам властиві як префікси – препозиція, так і суфікси – постпозиція. Також для зіставлюваних мов характерна постфіксація. Особливістю корейського афіксального словотворення є наявність специфічних афіксів – *квазісуфіксів* та *квазіпрефіксів* («несправжніх» афіксів), які не вживаються як самостійні слова, хоча й мають реально-речове значення [7]. Особливістю російської афіксації є наявність зв'язаних коренів та суфіксів, тобто *радиксоїдів*, у словах на зразок *обувь* і *суфіксоїдів* – на зразок *стеклярус*. У перших – корінь виділяється лише разом із суфіксами та префіксами, у других – афікс є унікальним і неповторним на тлі відомого кореня. Також для російської мови є поширеним явище *інтерфіксації*. Особливістю англійської афіксації є наявність термінальних суфіксів, які знаходяться тільки в постпозиції (*friendship*).

Залежно від позиції афікса до кореня найбільш залежним у лексико-граматичному відношенні є корінь у корейській мові, найбільш автосемантичним – корінь в англійській мові, найбільш варіантним – корінь у російській мові.

3. Функціональна класифікація афіксів ґрунтується на розподілі останніх за участю в будові словоформи, які можуть бути словотворчими (суфікси і префікси – у трьох мовах) та формотворчими (префікси, суфікси – в російській, суфікси в корейській, та префікси в англійській мові). У корейській мові суфікси і префікси є виразниками як лексичного, так і граматичного значення, натомість у російській та англійській мовах – лише граматичного.

Отже, враховуючи наявні класифікації та критерії, на яких вони засновані, А. Володін представив узагальнену модель індоєвропейської словоформи [3]:

1) (m)+(r)+R+(m)+F, де **R** – корінь, **F** – флексія, **m** – афікс (ліворуч **R** – префікс, праворуч – суфікс). Знак **(m)** припускає, що в цих позиціях афіксів може бути більш, ніж один. Знак **(r)** відбиває наявність в індоєвропейській словоформі композитного механізму. У моделі не відбита інфіксація як не характерна для сучасних індоєвропейських мов.

Великими літерами виділено обов'язкові елементи. Модель являє собою ланцюжок; утім, індоєвропейська словоформа традиційно поділяється на дві частини – основу і закінчення (флексію).

Таким чином, усі мови, що мають особливості морфологічної будови, можуть бути розділені за позиційним параметром на дві групи залежно від властивих їм моделей словоформи: **2) R+(m)**; **3) (m)+R+(m)**. Модель (2) припускає, що в даній мові слово, як правило, починається з кореня. Уся граматична інформація, передана обов'язковими афіксами, розташовується праворуч словоформи. Ця модель характерна для корейської мови.

Досить суттєвим є наявність у системі мови композитного механізму, у зв'язку з чим модель 2 може мати такий варіант: **(r)+R+(m)**. Ця модель характерна для уральських мов, а отже, і для корейської мови.

Суттєва відмінність синтетичних мов від інших полягає в тому, що вони мають елемент **F** (флексію), морфему, в якій зосереджена граматична інформація. Це припускає, що префікси в синтетичних мовах виступають дериваційними елементами й належать до необов'язкових.

Залежно від положення слова в корейській мові вся граматична інформація передається обов'язковими афіксами – суфіксами і префіксами [12].

4. За походженням афікси поділяються на споконвічні й запозичені. У російській і англійській мовах запозичені словотворчі афікси мають греко-латинське походження. Корейські афікси є як споконвічними, так і запозиченими з китайської мови. На відміну від афіксів корейського походження, афікси китайського походження звичайно називають корневими префіксами та корневими суфіксами [9], або коренями-префіксами, коренями-суфіксами [7].

Корейській мові властиве також поєднання двох коренів в одне слово. Розвиток композитивного механізму сприяє виникненню інкорпорації, тобто формуванню одиниць, організованих як словоформи, що виникають у мові (усній або писемній) для вираження тих чи інших синтаксичних відношень. Широко використову-

ється, наприклад, сполучення двох самостійних слів для передачі якогось поняття або для утворення певної граматичної форми. До того ж наявні так звані кореневі слова з порівняно однаковим звучанням і значенням [12]. Вони вживаються для передачі понять з абстрактним чи то зі спеціальним значенням. Згідно з цим всі корейські слова поділяються на:

1. **단일어** – прості слова, утворені з одного кореня (з однієї смислової морфемі) – модель R;

2. **복합어** – складні слова, з-поміж яких вирізняються: а) **파생어** – похідні слова, утворені за моделлю R+(m); б) **합성어** – кореневий комплекс, утворений за моделлю (r)+R+(m);

3. **한자어** – слова, утворені за допомогою ієрогліфів або за їх сполученням.

Прості слова **단일어**, (**보리**, **짐승**, **집**, **나무**, **떡**), як правило, складаються з однієї кореневої морфемі, що має лексичне значення. Вони не є похідними, а служать центрами словотвірних гнізд. Чимало корневих слів однокладні, наприклад, **귀** «вуха», **밭** «поле», **강** «річка», **집** «хата» тощо.

Словотворча будова корейської мови – це продукт кількох епох, у якій існують поряд якісно різні явища. Скажімо, наявні утворення, словотвірна форма яких є застарілою. Це похідні слова, утворені за посередництвом непродуктивних у сучасній корейській мові суфіксів **브** (**미쁘다** «вірогідний»); **업** (**미덥다** «надійний»); **오** (**도로** «назад»); **우** (**자주** «часто»). Водночас у корейській мові наявні слова, утворені за продуктивними моделями. Наприклад, такі слова з коренем-суфіксом **성**: (**당성** «партійність», **사상성** «ідейність»).

У зв'язку з цим поділ слів на прості, похідні та складені дещо умовний. Сучасний стан лексики необхідно розглядати з урахуванням внутрішньої форми слів, яка може засвідчити, що чимало з них традиційно вважаються простими (кореневими), наприклад **사람** «людина», **아버지** «батько», **물** «вода», **풀** «трава», за походженням є похідними (а інші – складеними).

Етимологічно складними в корейській мові є й такі слова, як **딱따구리** «дятел», де знаходимо два корені **딱딱** (редупліковане звуконаслідування), **울** (від **울다** «співати» (про птахів)) та суфікс **이**. Але в сучасній корейській мові це слово зараховують до розряду простих.

Крім того, деякі афікси сучасної корейської мови в минулому були словами, особливо префікси (наприклад, префікси **날**, **암** та ін.). Певні застарілі утворення з префіксами ймовірно варто вважати складними словами (як, наприклад, **말매미** «цикада», **말벌** «шершень», **왕거미** «великий павук», **왕밤** «великий каштан»).

Похідні слова в корейській мові утворюються шляхом приєднання до смислової кореневої морфемі **실질 형태소** формальної морфемі **형식형태소**, тобто афіксів **접사** (коренів-суфіксів і префіксів). Префікси в корейській мові виконують тільки словотворчу функцію й утворення слів за допомогою префікса здебільшого не впливає на зміни їх частиномовної належності, тоді як в російській і англійській мовах приєднання префікса не лише сприяє утворенню нового слова, а й може змінювати його як частину мови: наприклад, кор. **날고기** – «сире м'ясо», **날가죽** – «необроблена шкіра» – іменники; **내밀다** – «виштовхувати», **내뻗다** – «простягати» – дієслова; рос. *ехать* – *при-ехать*, *красный* – *до-красна*.

Кореневі комплекси, або складені слова, зокрема іменники в корейській мові, як і в зіставлених мовах, утворюються за моделями так званого внутрішнього синтаксису. Наприклад, творення багатьох слів відбувається за моделлю «позначуване + позначувальне»: **나루배** – «пором», **코등** – «перенісся». Для порівняння можна навести такі приклади з рос. *водолечебница*, *трудодень*. При цьому варто зазначити, що в корейській мові в окремих випадках слово з одним і тим самим значенням може бути утворене за обома моделями, наприклад, «козень» – **염소새끼** (козел + дитина) і **새끼염소** – (дитина + козел); «ведмежа» – **곰 새끼** або **새끼곰** і т. ін. Тут велике значення має та ознака, яку було покладено в основу кожної номінації, тобто внутрішня форма слова.

Словотвірно маркована лексика розкриває культурно-історичну специфіку мови з урахуванням системних зв'язків між одиницями мови й культурно значущими концептами. Саме тому похідне слово, що репрезентує одну з мовних структур представлення знань, яскравіше, ніж інші, немотивовані слова, містить такий семіотичний концепт, як «інтерпретант». У ньому наочніше експліковано результат предметно-пізнавальної діяльності людини, яка обирає сама «стратегії інтерпретації» у своїй мовотвірчій діяльності [1].

Тут варто звернутися до реалій (або лінгвокультурем), що існують у кожного народу, в кожній мові і які часом важко передати іншою мовою. У кожного етносу є свої певні предмети, уявлення, традиції, звичаї, обряди, яких немає в інших культурах. Це саме те, що визначає культуру, що її характеризує й уособлює. Наприклад, у російській мові маємо *самовар*, *валенки* та ін., зрозумілі лише носіям мови. У корейській мові також чимало реалем, яких немає в інших мовах, адже корейська культура дуже давня й самобутня. Ці номінації здебільшого позначають побут корейців, зокрема традиційну їжу та напої, одяг, взуття, предмети побуту і т. ін. Наприклад, таке поняття, як **온돌/온돌방** є безеквівалентною лінгвокультурою, тобто не має аналогу в інших зіставлених мовах. Наприклад, українською мовою ми можемо тільки семантично описати це поняття, щоб його пояснити. Таким чином, це слово можна перекласти описовим способом як «систему опалення корейського житла шляхом нагрівання підлоги». Або інше слово **소주**, що позначає корейський традиційний алкогольний напій, який виготовляють, переганяючи рис, також **누룩** на позначення закваски з рису, на основі якої далі виготовляється рисова горілка **소주**.

5. Афікси з погляду їх стилістичної диференціації служать для вираження різних типів модальності й оцінки [16, 17, 18].

Творення синхронно-релевантних похідних та складних слів зумовлене потребами всіх функціональних сфер спілкування, для яких необхідне лексичне поповнення не лише інформативно-комунікативними, а й емоційно-експресивними одиницями [18].

У корейській мові передовсім варто назвати суфікси, близькі за своїм значенням до суфіксів суб'єктивної оцінки. Вони належать до емоційно-експресивних афіксів, є досить чисельними і вживаються в словах споконвічної корейської лексики. Пор., наприклад, слова **등** – «спина» і **등어리**, **등떠리**, **등때기**.

Показово, що безліч корейських суфіксів емоційної оцінки вживаються у складі слів-соматизмів, що означають частини тіла людини, наприклад: 배 – «живіт» – 배따기, 배콩이, 배지 – «пузо»; 뺨 – «щока» – 뺨따귀 і т. ін. При цьому варто наголосити, що значення суфіксів цієї групи не завжди постійні. Так, наприклад, за допомогою суфікса 통이 утворюється слово 귀통이 зі значенням «край, кінчик вуха». Те ж саме значення має і слово 귀때기. Можливо, ці явища пов'язані з втратою або послабленням суфіксами емоційної оцінки свого значення.

У російській мові це демінутивні суфікси: пестливі: голубчик і згрубілі: ротище тощо.

Англійська мова має незначні можливості словотворчої експресії, що зумовлено насамперед її типологічними характеристиками: емоційне ставлення переважно виражається лексичними засобами [17]. Проте досить обмежений набір мовних засобів (емотивно оцінних лексем меліоративної і пейоративної конотації), використовуваних для вираження емоційного почуття-відношення, пояснюється тим, що емоційність в англосаксонській культурі ніколи не розглядалася як позитивне явище (*ninnyhammer* – простака, дурень, *last-ditcher* – уперта людина, *ego-tripper* – самозакохана людина, *egoist* тощо).

Як бачимо, за допомогою словотворчих засобів відбувається посилення інформативності мовних одиниць, зумовлене збільшенням інформаційного потенціалу суспільства, інтенсивними процесами його духовного й економічного життя. А це, в свою чергу, сприяє уникненню надлишковості мови та раціоналізації мовної системи.

Значення зіставно-типологічного аналізу протягом останніх десятиліть розцінюють по-різному. Проте на сьогодні, як вважають представники зіставного мовознавства, зіставлення мов різних систем уже є не просто частковим методичним прийомом, що сприяє більш глибокому і ґрунтовному їх вивченню, а одним із найперспективніших напрямків сучасних лінгвістичних студій.

Література:

1. Вендина Т. И. Словообразование как источник реконструкции языкового сознания / Т. И. Вендина // Вопросы языкознания. – 2002. – № 4. – С. 42-52.
2. Виноградов В. В. О формах слова / Виктор Владимирович Виноградов // Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – С. 35-48.
3. Володин А. П. Проспект позиционной грамматики / Александр Павлович Володин // 40 лет СПб типологической школе: сб. статей. – М.: Знак, 2004. – С. 74-96.
4. Джарылгасинова Р. Ш. К изучению ономастикона древнекорейского мифа о Тонмёне (к проблеме протоалтайских параллелей) / Роза Шотаевна Джарылгасинова. – М.: ИИЭА, 1996. – С. 146-152.
5. Каліущенко В. Д. Типологія значень словотвірних афіксів / В. Д. Каліущенко // Проблеми зіставної семантики. зб. наук. ст. – Вип. 7. – К., 2005. – С. 305-308.
6. Ковалик И. И. Аффиксы и их роль в словообразовательном гнезде / И. И. Ковалик // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С. 30-37.
7. Мазур Ю. Н. Форма слова и словосочетания в современном корейском языке / Юрий Николаевич Мазур. – М., 1961. – 11 с.
8. Мельчук И. А. Курс общей морфологии: В 4-х т. / Игорь Александрович Мельчук // М.: Языки русской культуры, Вена: Венский славистический альманах. – 1997. – Т. 1. – 416 с.
9. Никольский Л. Б. О второй стороне агглютинации (на материале корейского языка) / Леонид Борисович Никольский // Морфологическая типология и проблемы классификации языков. – М.-Л., 1965. – С. 264-270.
10. Сепир Э. Язык: Введение в изучение речи / Эдуард Сепир. – М.-Л.: Гос. соц.-экономическое изд-во, 1934. – 222 с.
11. Скалозуб Л. Г. Согласные фонемы корейского языка / Лариса Георгиевна Скалозуб // Наукові записки Київск. державн. ун-та. – Т. 16. – Вип. 7. – 1957. – С. 205-226.
12. Скорбатьюк И. Д. Тенденция развития лексики корейского литературного языка / Иван Дмитриевич Скорбатьюк. – М., 1975. – С. 306-319.
13. Смирницкий А. И. Аналитические формы / Александр Иванович Смирницкий // Вопр. языкознания. – 1956. – № 2. – С.41-52.
14. Янценецкая М. Н. Заметки о суффиксальном значении: Суффиксы // Вопросы словообразования в индоевропейских языках. – Томск: Изд-во Томск. гос. ун-та, 1978. – С. 34-55.
15. Яхонтов С. Е. Служебные слова и морфемы в изолирующих языках / Сергей Евгеньевич Яхонтов // 40 лет СПб типологической школе: Сб. ст. – М.: Знак, 2004. – С. 520-531.
16. Marchand H. The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation / H. Marchand. – Alabama: University of Alabama Press, 1966. – 379 p.
17. Becker K. F. Die deutsche Wortbildung oder die organische Entwicklung der deutschen Sprache in der Ableitung / K. F. Becker. – Berlin: Humboldt Universität, 1990. – 150 S.
18. Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache / W. Fleischer, I. Barz. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1992. – 376 S.